

Ermənilər və Azərbaycan türkləri

(əvvəli 23 və 25 avqust tarixli saylarımızda)

Erməni daşnaklarının Şimali və Qərbi Azərbaycanda, bütövlükdə Qafqaz bölgəsində dinc müsəlman, türk əhalisinə qarşı törətdikləri qırğınları erməni müəlliflərinin özləri çəkinmədən etiraf etmişlər. Erməni müəllifi Lalayan yazırdı ki, “əksinqilabi daşnaksutyun 1905-1906-cı illər inqilabi dövründə (və ondan sonra) Qarabağda, Bakıda və Zaqafqaziyanın digər şəhərlərində erməni-tatar qırğınları törətdilər... bu məqsədlə xüsusi mauzerçi dəstələr təşkil etdilər”.

Erməni alimi S.Zavaryan təsdiq edirdi ki, “1905-ci ildə azərbaycanlılar qırğına məruz qalan zaman Şuşada 12, Cavanşir bölgəsində 15, Cəbrayıl-da 5, Zəngəzurda 43, cəmi 75 müsəlman türk kəndi yandırılıb dağıdılmışdır”.

Sonralar erməni müəlliflərindən bəziləri erməni-azərbaycanlı toqquşmalarında əsas günahı çarizmin üzərinə atırdılar. Parsanyan yazırdı ki, ermənilər və azərbaycanlılar arasında toqquşmalar “çar hökumətinin və onun əlaltılarının iyrenc təxribatları” nəticəsində baş verirdi. Bu fikir sovet ideologiyasının təsiri altında formalaşdığından, erməni millətçilərinin cinayətkar fəaliyyətlərini heç də ört-basdır edə bilməz.

Qarabağı erməniləşdirməyə çalışan daşnak başçıları belə bir gerçəklikdən bərk narazı qalmışdılar ki, hətta bir əsrə yaxın dövr ərzində ermənilərin aramsız olaraq Azərbaycan ərazilərinə köçürülmələri belə burada demoqrafik vəziyyəti dəyişməmişdi. Bu faktı rus alimi Skibitskinin tədqiqatları da sübut edir. O yazırdı ki, XX əsrin əvvəlləri üçün Qarabağın dağlıq hissəsində erməni və azərbaycanlıların etnik nisbəti 1:4-ə nisbətində idi. Başqa sözlə, azərbaycanlılar otlaqlardan istifadə edənlərin sayının 72,6 faizini təşkil edirdilər. Kitabda rus tədqiqatçısı tərəfindən tərtib edilmiş “Qarabağ dövlət yay otlaqlarının xəritəsi” də yerləşdirilmişdi. Çox təəssüflər olsun ki, bu xəritə sonralar Sankt-Peterburq, Moskva, Tiflis, İrəvan kitabxanalarından yoxa çıxmışdır.

Eçmiədzin sinodunun prokuroru A.Frenkel də ermənilərin təqsirli olmalarını etiraf etmişdir. O, 1907-ci ildə rus imperatoruna göndərdiyi arayışda qeyd edirdi ki, “Şərqi Qafqazda cinayətkarların əksəriyyəti - osmanlı erməniləri idi”. Bu dövrdə Yelizavetpol qu-

bernatoru olmuş A.Kaçalov “Daşnaksutyun” partiyasının törətdiyi əməllərlə əlaqədar olaraq 1907-ci il avqustun 9-da Rusiya çarınının Qafqazdakı təmsilçisi İ.Vorontsov-Daşkova təqdim etdiyi məruzəsində yazırdı ki, “Daşnaksutyunun Cənubi Qafqaz hüdüdlərində başlıca olaraq Türkiyədən fərarilik edən ermənilərdən və yerli başkəsənlərdən ibarət, əllərindən zorakılıq etməkdən başqa bir iş gəlməyən, fəqət partiya büdcəsindən yüksək maaş (ən aşağı rütbəli zinvorlar üçün ildə 300 rubl) alan yüz min nəfərlik zinvorlar (əsgərlər) ordusu vardır”.

Qarabağ xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən 100 il sonra yaranmış vəziyyəti təhlil edən rus alimi Şavrov qeyd edirdi ki, “ağıl və sağlam düşüncə nöqtəyi-nəzəridən bizim buradakı siyasətimiz izaholunmaz bir tapmaca təsəvvürü yaradır... Köçkünlərin daha böyük miqdarı ermənilərin üzərinə düşür, belə ki, Zaqafqaziyada yaşayan 1.300 000 erməninin 1.000 000-dan çoxu diyarın köklü sakinləri sırasına daxil deyillər və bizim tərəfimizdən köçürülüblər... Yalançı şahidlərdən istifadə edən torpaqsız gəlmələrdən olan ermənilər dövlət torpaqlarının nəhəng sahələrini ələ keçirmişdilər”.

Şavrovun yuxarıda göstərdiyi rəqəmlərdən aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada cəmisi 300 minə yaxın yerli erməni olub. Lakin bu ermənilərin də əksəriyyəti son əsrlər zamanı qriqoryan məzhəbinin Qarabağda, İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan aborigen xristian albanların erməniləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş toplumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkmənçay müqaviləsindən sonra siyahıyaalma zamanı albanlar da xristian olduqlarına görə diyarın erməni əhalisinə aid edilmişdi. Bunu XIX əsr erməni alimlərinin özləri də təsdiq edirdilər. XIX əsrdə Qarabağda istehsal prosesini tədqiq edən S.N.Zelinski yazırdı ki, “Zəngəzurun Mehri və Sisian qəzalarından olan Əhlətian, Pirnahot və Şinatağadan başqa erməni kəndlərinin əhalisini İranın Qaradağ, Kərməli, Xoy və Səlmas əyalətlərindən olan köçkünlər təşkil edir... Köçkünlər yerli əhalinin dilini başa düşmürlər”.

Obyektiv gerçəkliyi qələmə alan müəllif bundan artıq nə deməliydi?

Şavrov rus çarizminin Qafqazda yürütdüyü siyasətin acınacaqlı vəziyyətini qələmə alaraq yazırdı ki, “bizim Zaqafqaziyada müstəmləkə siyasəti-

mizin nəticəsi ağılmalıdır”.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, erməni yazıçıları, başbilənləri öz xalqını həmişə sülhə, dostluğa, mehriban qonşuluğa deyil, müharibəyə, qan tökməyə, xalqlar arasında qırğınlara səsləmişlər. Bu işdə onlar kilsə və müqəddəs xaçlara qarşı çıxmaqdan belə çəkinməmişlər. Erməni yazarı Raffi öz qəhrəmanının dililə deyirdi: “Hey ermənilər, dinləyin... hey atalar və babalar... əgər siz kilsələr əvəzinə qalalar tiksəydiniz, əgər siz müqəddəs xaçlar və ibadətlər əvəzinə silahlar alsaydınız, əgər siz biganəlik əvəzinə barıt qoxusuna bələd olsaydınız, ölkəmiz bəxtəvər olardı”.

Birinci Dünya Müharibəsi başa çatan zaman Qafqazda yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edən ermənilər bölgədəki rus ordusunun təxsis edilməsi nəticəsində təşkil etdikləri erməni milli ordusunun fəal iştirakı ilə regionun bütün bölgələrində dinc Azərbaycan türkləri və bütövlükdə, bütün müsəlman əhalisi əleyhinə soyqırını törətdilər. Bu zaman Rusiya imperiyasının Qafqaz cəbhəsində cəmi 170 min nəfərlik ordusu olduğu halda, erməni daşnaklarının 250 minlik ordusu Türkiyə, İran və Azərbaycan ərazilərində, eyni zamanda müsəlman türk əhalisinə qarşı soyqırım siyasəti yeridirdi. Erməni yazarı Lalayan etiraf edirdi ki, “daşnak dəstələrinin tutduqları türk kəndləri canlı insanlardan “təmizlənilib” eybəcər hala salınmış qurbanları ilə birlikdə xarabalığa dönmüşdür”.

Müsəlman əhalinin ən dəhşətli qırğınları Urmiya, Maku, Xoy, İrəvan, Zəngəzur, Zəngibasar, Qarabağ, Bakı, Şamaxı, Quba və bir çox digər şəhər və bölgələrdə törədildi. Bu qırğınların xarakterik xüsusiyyətlərindən biri bu idi ki, erməni daşnakları hər yerdə “yandırılmış torpaq” siyasəti yeridirdilər. Professor Makkarti yazırdı ki, “Hətta erməni məsələsinə dövləti marağ göstərən və erməni dövlətinin yaranmasına cəhd edən Britaniya belə formal olsa da, ermənilərin “həm Ermənistanda”, həm də Bakıda türkləri qırmasına görə onlara xəbərdarlıq etmişdi. Onlar ermənilərə demişdilər ki, əgər bu cür soyqırımlar davam edərsə, onlar bütün dünyanın rəğbətini itirəcəklər”.

Sonralar erməni ordusunun bu vəhşiliklərini erməni dövlət xadimləri dünya ictimaiyyətindən çəkinməyərək də-

fəzlərlə etiraf etmişdilər. Ermənistan Respublikasının rəhbərlərindən biri olmuş Myasnikyan yazırdı ki, ermənilərdən təşkil olunmuş “bu ordunun başında Sasun qırğınının və Ermənistan-da (oxu- Qərbi Azərbaycanda - A.M.) müsəlmanlara qarşı qətl-qarətlərin təşkilatçısı Ruben adında bir nadan və avantürüst dayanmışdı... Bu ordu silahlı quldurlar və talançılardan, avantüristlər və cinayətkar canilərdən ibarət idi. Bu ordu tək-cə silahsız, əliyalın müsəlmanlara divan tutmaqda, dinc əhalini qarət etməkdə şücaət, cəsur-luq göstərməyə qadir idi”.

Erməni daşnaklarının dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı soyqırımını təhqiq etmək məqsədilə yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Ç.Klassovskinin, bu komissiyanın fəaliyyətilə əlaqədar olaraq hazırladığı 27 avqust 1919-cu il tarixli məruzəsində ermənilərin törətdikləri qanlı əməllər haqqında toplanılmış sənədlərin 3.500 vərəqli 36 cild olduğu göstərilirdi.

Ermənilərin azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti 1918-1921-ci illərdə erməni daşnak hökuməti illərində də fasiləsiz olaraq davam etmişdi. Müsəlman əhalinin bu soyqırımını həm indiki Türkiyə, həm İran (Cənubi Azərbaycan), həm Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), həm də Azərbaycan respublikası ərazilərində aparılmışdı.

Rusiya hökumətinin başçısı Kerenskinin dəstəyilə hələ 1917-ci ilin mayında erməni daşnakları 35 minlik korpus yaratmışdılar (xatırladaq ki, XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Sovet hökumətinin dəstəyilə ermənilər 40 minlik silahlı birləşmələr yaratmış, Azərbaycan əhalisindən isə ov silahları müsadirə olunmuşdu). General T.Nazaryan korpus komandiri, Dro Qanyan isə onun müavini təyin olundu. Bu korpus üç diviziyaya bölündü və onların arasında sahə bölgüsü aparılaraq hər birinin azərbaycanlı əhalisini məhv edəcəkləri zonalar dəqiq müəyyən edildi. Belə ki, general Andranik (qulağı 1895-ci ildə kəsilmişdi) Naxçıvan, Sisyan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq hissələrində, general Arisyan və Dro İrəvan və onun ətrafı, Zəngibasar, Eçmiədzin, Qurudüzlü və Vedibasar rayonları ərazilərində, Qəmərli və Dərələyəz zonalarında, polkovnik Silikov-Silikyan isə Göyçə gölü ətrafında türklərin soyqırımını həyata keçirməli idilər.

Türkiyənin şərqi hüdüdlərində hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş

rus ordusunun polkovnik-leytenantı Qryaznov da komandirlik etdiyi ərazidə ermənilərin vəhşilikləri haqqında rəsmi raport yazmışdı. Orada deyilirdi ki, “kəndlərə aparan yollara müsəlman kəndlilərinin süngüyə keçirilmiş meyitləri, kəsilmiş bədən hissələri və dağıdılıb tökülmüş daxili orqanları səpələnmişdi... Əfsus! Əsasən qadınlar və uşaqlar! Hakimlər və sahibkarlar qətləri təşkil etmiş, erməni ordusu onu yerinə yetirmişdir. Dərin quyular qazılmış və köməksiz insanlar heyvan kimi kəsilərək bir-birinin ardınca quyulara atılmışdır. Sonralar öldürülmüş müsəlmanlar da quyulara doldurulmuşdur. Quyu meyitlərlə dolandan sonra onun yanında dayanmış erməni demişdi: “Yetmiş nəfərin meyiti, quyuya daha on meyit atıla bilər”. Sonra daha on müsəlmanın meyiti parça-parça edilib quyuya atılırdı və quyu dolandan sonra üstünü torpaqla örtürdülər. Qətlər üçün məsuliyyət daşıyan erməni bir evə səksən nəfər müsəlman boldurur, sonra isə bir-bir onların başını kəsirdi”.

1918-ci ilin martında Urmiyada bir gecədə 1500 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Osmanlı qoşunları köməyə gələndək ermənilər burada talan, qarət, amansız vəhşiliklərlə kifayətlənməyərək, 10 mindən artıq azərbaycanlını qanına qəltan etmişdilər. İran müəllifi Əhməd Kəsəvi yazırdı ki, “ermənilər qapıları sındırıb, evlərə girib kiçik qız uşaqlarını zorlayır, sonra onlarla birlikdə kişi və qadınları öldürürdülər. Evlərdən qaçmağa müvəffəq olanları isə küçələrdə güllələyirdilər”.

Andronikin qoşunları 1918-ci il iyunun 24-də Xoy şəhərini mühasirəyə alıb top atəşinə tutdu. Ermənilər evləri dağıdıb qarət etdikdən sonra yandırdılar. Daşnaklar Səlması da dağıtdılar. Dinc və məsum əhali üzərində “qələbədən” ruhlanan erməni qoşunu yənidən Xoy şəhərini tutmaq və hətta burada bir “Erməni dövləti” yaratmaq istəyirdilər. Elə qırğınların bir məqsədi də bölgəni türklərdən “təmizləyərək” dövlət qurmaq cəhdləri idi.

Erməni müəllifləri də daşnakların azərbaycanlı türklərə qarşı soyqırım apardıqlarını təsdiq etmişlər. Tarixçi Hovanesyan yazırdı ki, erməni qoşunları hücum keçən kimi, “Goğtan keçidini aşaraq Njdenin başçılığı altında Zəngəzuru iki hissəyə ayıran Bərgü-

şad-Gehvadzor vadiləri boyunca olan kəndlərdəki müsəlman partizanlarını və kəndlilərini qırıb-çatmağa başladı”.

İrəvanda Daşnak diktaturası 1920-ci il martın 20-23-də Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində irimiqyaslı üsyan törətdilər. Generalı Dro (Drastamat Qanayan) başda olmaqla daşnak qoşunları burada qırğın törətdilər.

1921-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni şovinistləri müsəlman əhalinin deportasiyası ilə yanaşı, tarixi Azərbaycan torpaqlarının ilhaq edilməsi siyasətini yeritməyə başladılar. Zəngəzur, Dərələyəz və Göyçə mahalları Moskvanın göstərişilə Azərbaycan sovet hökumətindən alınb Ermənistanı verildi.

Erməni şovinistlərinin iştahası daha da artdığından onlar Moskvada oturmuş bolşevik güruhunun antimüsəlman, atitürk əhval-ruhiyyəsinə bəcarıqla istifadə edərək Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə də ərazi iddiası ilə çıxış etdilər. Lakin onların bu iddialarını Qarabağ erməniləri müdafiə etmədilər. Alban mənşəli Qarabağ ermənilərinin əksəriyyəti erməni-sovet dia-loqlarının məkrli niyyətlərini yaxşı başa düşürdülər. Qarabağa gəlmə ermənilər də Ermənistan rəhbərliyinin bu uydurma iddialarına qarşı çıxış edərək Azərbaycan əhalisinin onlara xoş münasibət bəslədiyini, iqtisadi cəhətdən Bakı ilə daha sıx bağlı olduqlarını bildirdilər. Bütün bunları, hətta Azərbaycan müsəlman əhalisinə qarşı qəddar siyasət yeridən bolşevik rəhbərləri də etiraf etməli olmuşdular. Anastas Mikoyanın məruzəsi haqqında Sergey Kirovun sovet rəhbəri Leninə göndərdiyi teleqramında deyilirdi: “Erməni hökumətinin daşnak-agentləri Qarabağın Ermənistanı birləşdirilməsinə - lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün öz həyat mənbəyindən - Bakıdan məhrum olmaq deməkdir - və heç vaxtı heç bir tellə bağlı olmadıqları İrəvanla əlaqələr qurmağa çalışırlar. Erməni kəndliləri beşinci qurultaylarında, həmçinin Sovet Azərbaycanını tanımaq və ona birləşməyi qərara alıblar”.

Hər şeydən əlləri üzülən Sovet rəhbərliyi Azərbaycan respublikasına gələcəkdə problem yaratmaq, ona təzyiq vasitəsi kimi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlı uydurma bir qurum yaratdılar.

(davamı növbəti saylarımızda)

Atamoğlan MƏMMƏDLİ.